

КОНТЕКСТІҢ АЙМАҚТЫҚ СӨЗДІКТЕРДЕГІ СӨЗДІК ДЕФИНИЦИЯСЫН ТҮЗУДЕГІ МАҢЫЗЫ

Зерттеуші үшін диалектологиялық экспедиция кезінде жазбалардан жинақталған далалық сөздік материалдарына сүйеніп, семантикалық (семасиологиялық) талдаулар жасау әр уақытта тиімді бола бермейді. Себебі мұндай ақпараттар келешектегі қажетті деген талдаулар үшін контекстілі материал ретінде үнемі жеткілікті емес. Диалектолог өз интуициясына, өз тілдік санасына сүйене алмаған жағдайда контекстер кез келген диалектілік сөздікте

басым болады, семантикада сөздерді бөліп қарастырудың осыған дейін қалыптасқан екі түрлі жолы бар: біріншіден, зерттеулер денотаттарға тиесілі, екіншіден, сөйлермендердің металингвистикалық қызметіне, тілдік аясына байланысты. Сондықтан сөздік мақала дайындауда лексикалық семантика тұрғысынан алдын ала талдау жасау (сөздердің арасындағы қарым-қатынастырды жүйелі зерттеу) экспедиция жағдайында жүріп-ақ немесе стационар-

лық түрдегі зерттеу жағдайларында дұрыс контекстілі материал алу мүмкін бола бермейтіні белгілі. Сөздік мақалалардың, сөздіктердегі иллюстративтік материалдар мен сөздердің арақатынасын пайдалану мүмкіндігі тұрғысынан алғанда, жергілікті ерекшеліктер лексикасындағы барлық контекстер: *ақпараттық, азақпараттық және ақпараттық емес* болып үш топқа бөлінеді [1].

Ақпараттық – деп семантикалық талдау үшін сөз мағыналары мен оның топтық тәуелділіктері (осы көріністер диалектіні тұтынушылардың металингвистикалық қызметін, олардың сөз мағынасын бейнелеуге бағытталған оның денотантын немесе жалпы денотативті жағдайда туындайтын тілдік сана жұмыстарын көрсетеді) туралы контекстерді толығымен білу қажет болатын топты атаймыз. Зерттеліп жүрген сөздің сөздік дефинициясын толықтай құрастыру, сол сөздің өзі кіретін микрожүйе көрінісін бөліп алып қарастыру үшін, сол сөз үшін, бір ғана хабарламалық (ақпараттық) контекстің өзі жеткіліксіз болады. Мұндай контекстің өз алдына жекелеген бөлек семантикалық бөліктері басқа қолданыстардың да арасында кездесуі мүмкін. Дәл осындай контекстер диалектілік сөздіктерде көп кездесіп отырады. Контекстің бұл түрі иллюстративті деп аталады және олар осындай семантикаға қатысты сөздікті құрастырушылардың ойын да қоса иллюстрациялайды.

Аз ақпараттандырылған дегеніміз – контекстің зерттеліп талданып отырған сөз бен сол сөз тобының (жекелей алғанда) семантикасын қамтитын барлық қажетті контекстердің жетілдірілмеген түрі. Мұндай контекстер белгілі бір диалектіні тұтынушылардың металингвистикалық қызметін бейнелей алады, бірақ мұндай қызметтің нәтижесі дәл осы жағдайда семантика туралы лексикалық бірліктердің фрагментарлық көрінісі ретінде толық емес, толықтай сөздік дефинициясын құрастырудағы қалыптасқан мұндай түсінік әрбір жекелеген контекске сүйене береді. Сөздіктердегі мұндай тілдік көріністерді максатсыз түрде топтармен беріп отыру, анағұрлым белгілі бір сөздің семантикасын адекватты түрде иллюстрациялауға мүмкіндік береді.

Ақпаратты емес болып – қолға алынған сөздік дефиницияны құрастыруда қажетті мәліметтері жоқ контекстер есептеледі. Дұрысы, диалектіні тұтынушылардың металингвистикалық қызметі (еркін түрдегі не мәжбүр түрдегі) лексикалық бірліктер мен сөздіктерде ареалды немесе қатысты сөздің ерекшелігін иллюстрациялауды да қоса қабат енгізіп отырады. Бұлар сөздік мақалалардағы иллюстративті материал ретінде мәтін көріністерінде ақпараттық

және аз ақпараттық сипат алады. Егер олар өздігінен қолданылатын болса, сөздің қалыптасуы үшін оған басқа да түпнегіз болып табылатын бастау көздерге (денотат немесе денотативті жағдайда) ықпал етеді. Бұл мәтін бөліктерінің ақпараттандырылуы материал жинауға тікелей қатысты болады деген сөз емес. Әрине, ақпаратты және аз ақпараттандырылған контекстер информанттардың (сұрақтар бойынша әңгіме, семантикалық эксперимент т.с.с) жұмыстарын орындау кезінде тілдік сананы белсенді ететін интенсивті әдістемені қолдануда жиі кездесіп отырады. Материал жинаудың басқа да әдістемесінде (қатысу және микрофон және т.с.с) ақпараттық контекст ағыны (және керісінше, жеткілікті ақпараттандырылмаған күйі) беріліп отырады, алайда мәтіндер жергілікті ерекшеліктердің лексикалық бірліктері болып табылады. Экспедиция кезінде сөз семантикасын, сөз денотаттары қасиетін зерттеу, жалпы денотивті жағдайларды зерттеу «жалпылама тілден тыс жағдайларда» да күшті ықпал жасай алады [2, 44]. Далалық жағдайдағы лексикографиялық тәжірибенің қажеттіктері ең алдымен, түрлі дәрежедегі парадигмаларды зерттеуде арнайы сұрақ кітапшаларын пайдаланудың тиімді-лігін көрсетеді.

Диалектикалық лексиканы жүйе ретінде оқып үйрену жұмыстарын бірнеше түрге бөліп қарастыруға болады:

1. Бірнеше говор материалындағы лексика-семантикалық немесе тақырыптық топтардың типтері бірлігін зерттеу.

2. Бір говор материалындағы лексика-семантикалық немесе тақырыптық топтар типтері бірлігін зерттеу.

3. Бірнеше говор жағдайындағы бірнеше материалдағы лексикалық синонимия мен антоимияны зерттеу.

4. Бір ғана говор жағдайындағы бірнеше материалдағы лексикалық синонимия мен антоимия-ны зерттеу.

Синонимия аймақтық лексика мәселелерімен айналысатын кез келген диалектолог үшін дәстүрлі де аса қызықты құбылыс болып табылады. Бұл орайда көптеген фактілік материалдар жинақталып, бақылаулар жүргізілген, теориялық тұжырымдар жасалған [2, 37]. Диалектілік синонимия мәселесі Л. И. Баранникованың [3], О.И. Блинованың, Т.С. Коготкованың [2], Н.А. Лукьянованың және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде сөз болған.

Эмоционалды-экспрессивті синонимдер: *эмоционалды, экспрессивті және эмоционалды-*

экспрессивті болып бөлінеді. Синонимдердің түрлі белгілерін парадигматикалық жіктерге, синтагматикалық жіктерге бөлуге болатындығын ескерсек, функциялау тұрғысында (Коготкова, 1979; Раков, 1974), дублеттер тобы да әркелкі болып шығады. Лексикалық дублеттер – абсолютті дара мағына мен қолданысты сипаттайтын сөздер. Ал функционалды-лексикалық дублеттер – дербес мағынасы бар, бірақ, тіл мен диалектіні қолданушылар тарапынан түрліше қызмет ететін сөздер. Салыстырмалы (семантикалық) синонимдер – өз семантикалық құрылымында жалпы ИЭЗ бар, ДЭЗ айыратын сөздер. Экспрессивті синонимдер – белгісінің пайда болуы дәрежесіне байланысты белгілері бар сөздер. Эмоционалды синонимдер – семантиканың дифференциаланған элементі ретінде жалпылама бағаға ие, сөйлеуші тарапынан айтылатын сөздер. Эмоционалды-экспрессивті синонимдер деп – семантикада белгілердің, әрекеттердің (объективті) әсемдігі де үйлестірілетін сөздерді және эмоционалды баға (субъективті-объективті) қатар аясында дифференциация құралы болып табылатын сөздерді атаймыз.

Негізінен, синонимдер (соңғы үш типі) сондай-ақ, функционалды да айырмашылықтары көп болып келеді, тілде белгілі бір коммуникативті міндеттер мен олардың пайда болуына, белгілілік ерекшеліктерінің болуына ықпал ете алады.

Синонимдік қатарлардың компоненттері арасындағы семантикалық қатынастардың типологиясы, тілдік синонимияның байлығын көрсетуге және диалектілік синонимдерді анықтауға, олардың синонимдік қатарлары мен бірліктеріндегідей осының бәрін жалпылай отырып, әрі қарай дифференциациялауға мүмкіндік береді. Диалектілік лексикалық синонимдер деп ДСГ бұзылу деңгейіндегі бейтараптандырылуға, экспрессив-тендіруге, эмоционалдылыққа бейім, сондықтан да, ДЭЗ ерекшеленетін, жалғыз ғана мағынаға ие, диалектіні қолданушылар тіліне тән, типтік функцияларды орындайтын сөздерді атаймыз.

ИЭЗ жалпылығы негізінде, сандық қатынасы жағынан жай және күрделі (екі мүшелі және көп мүшелі) бола алатын синонимдік қатарлар бірігеді. Синонимика бойынша жұмыстардың көпшілігінде қарапайым қатарлар үшін ғана, бинарлық оппозиция қолайлы болып, нақтылы тілдік жүйеде (диалектіде) көпмүшелік түрлерге ие бола алады. «Синонимдік қатар» термині (жалпы, туыстас, ұқсас түсінік, не болмаса сандық және ең бастысы, қатарлардың сапалық толығы ретінде түрліше болуы мүмкін. Қай синонимдердің қандай қатарға жататындығына қарай, синонимдік қатардың сипаты

анықталады. Бұлардың ең әрісі, үш түрлі типін бөліп алып қарастыруға болады: дублетті қатарлар, оның құрамына лексикалық және функционалды-лексикалық дублеттер: мүшелерінің саны – екеуден кем болмауы керектігі ескерілгені жөн.

Лексика-семантикалық сөз бірлестіктері, диалектілік антонимия іс жүзінде аздаған өзгерістерге түседі және бұл сала бүгінге шейін анағұрлым аз зерттелген. Оның басты себебі синтагматиканың жеткіліксіз зерттелеуіне байланысты: сөздік картотека материалдары лексика-семантикалық категорияны оқып-үйрену үшін, жеткілікті негіз бола алмайды. Диалектикалық лексикадағы кең көлемді қарама-қайшылықтар нақтылаған зерттеулер бұған дейін біртектес болып келді. Осы ретте А.П.Щварцтың, Р.В.Херольянц, Б.Л.Козлованың, Б.Д.Воробьевтің, Р.Я.Татаринаның осы саладағы еңбектерін, мақалаларын атауға болады.

Диалектілік антонимдердің парадигмалық сипаты сан алуан. Негізінен алғанда, антонимдердің лексикалық қарама-қайшылықты сипаттағы зерттеулеріне негізделген, семантикалық типологиясы говорларда да, әдеби тілде де принципті түрде бірдей және әрекеттердің қарама-қайшылығына негізделген координациялық түсініктердің, антонимдерді, антоним-конверсивтерді бөліп шығарады:

1. конверсивті антонимдер;

2. қарама-қарсы бағыттылықты білдіретін антонимдер;

3. сапалы градуальды қарама-қайшылық пен координациялық түсініктің қарама-қайшылығын білдіретін антонимдер;

4. комплементарлықты (қосымшалықты) білдіретін антонимдер.

Осылайша, антонимдердің семантикалық типологиясы әдеби тіл үшін де, ауызекі сөйлеу тілі үшін де ортақ болып табылады.

Сонымен, сөздердің ірі лексика семантикалық бірліктерін, семантикалық қатарлар мен антонимикалық жұптарды (оларды лексика семантикалық және тақырыптық топтардан тыс) зерттеу аса маңызды. Сөздік таңдаудың нәтижесінде қалыптасқан жалпы және түрлі мағынадағы семантикалық талдауға қарсы қойылған сөз тізімдерін семантикалық бағытталған деп атауға болады. Оларға қарама-қайшы формальды түрде ғана бағытталған не төтенше жалпы категориялық белгі болып табылатын сөздің көптігі семантикалық тұрғыда бағытталмаған деп атаймыз. Егер синтагма арқылы сөздердің тілдік ерекшеліктерін түсінуге болатынын ескерсек, оны бейнелеуде зерттеудің ең кемі екі аспектісін бөліп алып қарастыруға болады: а)

функциялау және жергілікті тілді қолданушылар тіліндегі жүйелі байланысы бар сөздердің функциясы, ә) лексикалық бірліктердің сәйкесуі және олардың дистрибуциясын зерттеу. Осы аспектілер қазіргі заманғы диалектикалық лексикологияда белсенді түрде жүзеге асырылып келеді. Осы орайда жүйелі байланыстағы сөздердің кейбір жақтары (әсіресе синонимнің сан алуан түрлері) зерттеліп жүр, ал енді олардың қазірше тым аз зерттеліп отырғаны сөздердің өзара сәйкесу сипатына байланысты.

Диалектілік тілді зерттеушілердің назарын аударған енді бір мәселе жергілікті сөйлермендердің әлеуметтік – жас ерекшеліктері әлеуметтік айырмашылығына байланысты. Синонимдері сәйкесе алатын сөздер жиілікке ие бола алады, яғни, біріншіден, олардың элементтерін кіргізуге болады немесе, екіншіден, жиіліктің сипаттамалық белгілерін атауға болады. Синонимдердің сәйкестілігін зерттеуде диалектілік мәтінмен бірге, диалект лексикасына қатысты сөздердің дистрибутивті қасиеттері сипаттамасының жалпы көлемін ескерер болсақ, синонимдік қатарлардың (сондай-ақ – антонимдік қатарлардың) ерекшеліктерінің лексикалық ортасын анықтауға бағытталады.

Сөздердің басқа да ірі лексика-семантикалық бірігулері секілді, синонимдердің сәйкестілігін талдауда олардың жиілікті тәуелділігін есепке алу қажет. Синоним – сын есімдерде жетекші зат есімдерге жіті көңіл бөлу керек. Зат есім синонимдеріндегі айырмашылықты сол жақтан, сонымен қатар, оң жақтан байланысудан байқауға болады, үстеу-синонимдер үшін сын есімдермен, үстеулермен, етістіктермен байланысудың да маңызы зор.

Синонимдік қатардың барлық мүшелерінің «парадигмалық беріктік» дәрежесі бірдей (немесе жоғарыда көрсетілгендей, барлық синонимдер лексика-семантикалық жиілік ядросынан бірдей алыстатылған және барлығы дерлік осы ядроға кіретін) болғандықтан, дистрибутивті сипаттамаларда қашықтау себептерін басқадан, нақтылап айтқанда, сөзді белгілі бір парадигманың ірі жиілікті мүшесі түрінен ғана емес, сонымен қатар, бір ғана синонимдік қатардың компоненті түрінен де іздеген дұрыс. Бәрінен бұрын, көріп отырғанымыздай, сөз синонимдерімен байланыстағы тілдік сипаттамалары, кейде басқа да қатарлардың синонимдеріне назар аудартады. Алайда синонимдердің функциялануы қандай да жолдармен тілдік сипаттамаларға байланысты болады. Әдеби тіл материалына зерттеу жасау барысында, тілдегі синонимдік қатар мүшесі мен оның мотивациялылығы арасындағы

байланыс анықталады да, қолданыстағымен байланысты ДЭЗ бар-жоқтығына көз жеткізіледі.

Тілдегі туыстыққа қатысты сөз арқылы орындалатын функцияларды екі типке (синонимдер мен антонимдердің жоғарыдағы функциялары сияқты): алдыңғы кезектегі функция болып жүйелі байланыстағы сөздерден қосымша шарттарды талап етпейтін функцияларды орындау саналады. Бұл функцияларды орындау үшін сөздердің аралығындағы негізгі дербес семантикалық қатынастарды орындау қажет және соңғы дербес семантика (гипонимдер үшін со-гипонимдер – бұл анықтау, жалпылау, қарама-қарсы қою, бейнелеу функциялары); орындалу кезінде жүйелі байланыстағы сөздер не өз мағынасын өзгертетін, не оларды (екінші кезектегі функция) атқаруға (гипонимдер үшін бұл функцияны анықтау мен тілдік аудармаға) арналған арнайы контекстілі шарттары бар, екінші кезектегі функция болып табылады.

Синонимдерге қатысты, ең алдымен, типтері түрліше (салыстырмалы және эмоционалды-экспрессивті дублеттерге) тілді тұтынушылар тіліне әртүрлі қызмет сәйкес келеді: қатыстық синонимдерді нақтылау үшін дублеттерге бәрінен де бұрын, тілдік аударма мақсаттары (көзге көрінбейтін семантикалық өзгерістер жасау) үшін тілдік тұрақтылық (нақтылық) тән, эмоционалды-экспрессивтік синонимдер нақтылықты және коннотативті функциялармен белгіленген. Осы қызметтерді орындауда тілдегі әртүрлі типтердің синонимдерінің болуы заңды деп табылған: әрі осылардың бәрі белгілі бір коммуникативті акті үшін қажет, олардың тілде көрініс беруі – айтылымның нақтылы бір мақсатына байланысты қажетке жарайды.

Бұл контекстер, әсіресе, өлшемі жағынан маңызды болып саналады, диалектіні тұтынушы өзі қолданып жүрген тілге жалпы айтылу семантикасын өзгертпей-ақ, бірде бір дублетті, енді бірде екінші дублетті кіріктіре отырып, түрлендіруге тырысады. Дублеттерге тән қызметтің бірі сөйлеушінің пікірі бойынша – анағұрлым тыңдаушыға түсінікті сөз семантикасы тағы бір сөздің семантикасына қатысты алғанда, тілдік аударма қызметі деп есептеуге келеді.

Тілдік көріністі нақтылау қызметіне синонимдердің қолданылатындығы рас. Формасы жағынан бұл контекстер кей жерлерге жай ғана өз бетінше кіріп кетіп отыратын сияқты болуы мүмкін, алайда олар мазмұны жағынан әртүрлі, оның үстіне синоним дублетпен салыстырғанда айтылу семантикасын өзгерте алады; көп жағдайларда ол қатар

компоненті синонимнен кейін, жалпылама мағынада барынша нақты семантика ретінде қолданылады. Бұдан басқа, нақтылау контекстерінде тек қана қатыстық синонимдер емес, сонымен қатар синоним түрлері қосымша эмоционалды ренкі бар, экспрессия райында да айтарлықтай қызмет атқара алады. Синонимдердің коннотативті (баға берушілік) қызметі диалектіні тұтынушының екі не бірнеше синонимдерінің біреуін бейтараптандыратын, ал екіншісін (үшінші, төртінші т.с.с) эмоционалды баға беру немесе экспрессивті контекстерде қолданатындығы бойынша анағұрлым анығырақ көрінеді. Синонимдердің әрбір типіне белгілі бір функция телінген.

Синонимдер белгілі бір контекстік жағдайларда өзінің семантикалық айырмасын бейтараптандыра алады, бейтараптандыру екі түрлі (сөз тіркесіндегі және контекстегі). Әлбетте, бейтараптандырылған синонимдер, ендігі өзінің бастапқы негізгі функциясын – нақтылауды атқармай, көбінесе дублеттің қызметін атқаруға бейім болады. Синонимдер дублет қызметін атқаратын контекстер түрінде кездеседі, бірақ, ондай контекстер ақпараттық сегментке ие бола алмайды. Бұл синонимдерден ғана тұратын қатарларға тән, ал жағдай, мысалы, тілдік аударманы (осы сияқты контекстердің объективті қажеттілігі) не дублетті талап етеді, алайда осындай тілді тұтынушылардың сөздік қорында бұл (субъективті қажеттілік) мүлде кездеспейді. Соған қарағанда, мұндай жағдайларда, синонимдердің арасындағы семантикалық өзгешеліктер релевантты емес бейтараптануға себепкер болады не болмаса тағы бір «диалектілік сөз қолданушылыққа жақын» жағдайға икемделіп кетеді. Бейтараптанудың осы түрін функционалды деп атауға болады. Тілдік аударманың контексті жеткілікті түрде бейтараптандыру фактісін анықтауы мүмкін, дублеттер функциялануының өзге типтік контексті формасы бойынша жиі-жиі нақтылау контексіне тым ұқсас бола да береді және

зерттеуші одан әрі нақтылы түрде тыңдаушының және сөйлеушінің тараптарынан бейтараптандырудың өтіп жатқан-өтіп жатпағандығы туралы айта да алмайды.

Сонымен, лексикалық бірліктердің жүйелі қарым-қатынастарын талдаудың дәстүрлі принциптері зерттеушіге семантиканы біртіндеп оқып-үйренетіндігіне сүйене отырып, ең алдымен, жеке сөздердің жүйелі диалектілі лексикадағы әртүрлі аспектілерін олардың контекстілі қолданысы арқылы анықтауға, түрлі сөздердің лексика-семантикалық және тақырыптық топтарының, семантикалық қатарларының, антонимдік қатарларының құрамы мен құрылымын анықтауға мүмкіндік ашады.

ӘДЕБИЕТ

1. *Сороколетов Ф.П., Кузнецова О.Д.* Очерки по русской лексикографии. Л.: Наука, 1987. 1987. 232 с.
2. *Коготкова Т.С.* Русская диалектная лексикология (состояние и перспективы) М., 1979. 335 с.
3. *Баранникова Л.И.* Русские говоры в советский период. Саратов, 1967. 218 с.